

С.Ефремов

Без синтезу

BECK & CO. LTD.

THE LONDON & NORTH OCEANIC CO. LTD.

W. H. & A. CO.

2

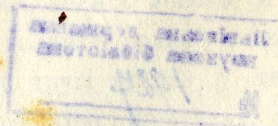
[92(Куліш): 891.79]

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Акад. СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

БЕЗ СИНТЕЗУ

ДО ЖИТТЬОВОЇ ДРАМИ КУЛІША

У Києві

З друкарні Української Академії Наук
1924.

45/2-90/5-4 кукіа 2

(07.10.1907)

УКРАЇНСКА АКАДЕМІЯ НАУК

АКАД. СЕКРЕТАРІАТ

БІБЛІОТЕКА

Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії, акад. Агатангел Кримський

45/2-90/5-4 кукіа 2

850/100

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 1904

203

Окрема відбитка з „Записок Історично-Філологічного Відділу У. А. Н.”
кн. IV.
Друковано 100 прим. Зам. Ч° 1087.

Без синтезу.

До життєвої драми Куліша.

I.

Можемо справді говорити про життєву драму Куліша. Вона була, та життєва драма,—була не тільки, як зазначали колись його товариші, в ображеній амбітності цієї визначної людини й письменника, не тільки в побільшеному самолюбстві й славолюбстві зарисовувалась—«пиха, мовляв Мордовець, задавила»,—але і в тих об'єктивних обставинах, з яких склалися в сумі те, що сам Куліш чи близькі до його люди назвали «Жизнь Куліша»¹⁾. «Трагедія надивовижу»—вже там цей епітет прикладено до деяких епізодів з його життя. Ми могли-б це знехтувати і не йти за вказівками самого письменника. Але той складний і на диво поплутаний процес, що ним перейшов «гарячий і холодний разом» Куліш од перших зародків свого свідомого життя й до останньої хвилини—то була дійсно суцільна драма, велика життєва драма, що не скінчилася, можна сказати, й за порогом життя, в обіймах всевладної смерті. Ще бо й тепер, над давно захолоділою могилою йдуть гарячі змагання, і коли одні бачать у багатьох його творах самі «недогарки розуму, колись ясного й блискучого, а тепер чадного й озлобленого, недогарки таланту, колись свіжого й дужого, а тепер покаліченого й спотвореного»²⁾, то другі як-раз у тих «недогарках» ладні добачати найвищий прояв духового аристократизму, а в постаті автора їх «одну з тих виїмкових у нас «праведно розумних душ», яких життя стало дійсною трагедією через варварство земляків»³⁾. Видима річ, ще гостріше те саме виявлялось за життя Куліша, і не раз, «стоячи між Сцилою й

¹⁾ «Жизнь Куліша»—біографія або, швидче, автобіографія письменника, надрукована в «Правді» 1868 р.

²⁾ Грінченко Б.—Перед широким світом. У Києві, 1907. Стор. 155.

³⁾ Сешан М.—Боротьба генерацій і українська література. «Українська Хата», 1911, кн. I, стор. 33.

Харибдою», між вимаганнями своєї негнучкої та нетерплячої вдачі й ходом байдужних до муки людської околишніх обставин—криком кричав «бідоласний», як сам себе звав, Куліш. Внутрішнього болю не помалу завдавала йому та його життєва драма: без жалю руйнувала вона особисті надії й громадські стосунки, заплутувала ясні спершу, як звалось, дороги, рвала найміцніші зв'язки з минулим і спихала на бездоріжжя в майбутньому. І людина з твердим переконанням, з міцною вдачею, з суворою непохитністю в оснівних поглядах систематично брела бездоріжжям; з щирим потягом до правди—сходила на манівці, де губились усякі ознаки правди; з гімнами культури на вустах приставала до явних ворогів культури. Може ніхто з українських письменників не подавав так часто і такого тосчно-розпачливого голосу і віршем і прозою, в друкованих працях і в інтимних листах, як цей, на око такий ніби спокійний і впевнений та урівноважений, але zarazом палкий із середини й хисткий чоловік. «Гарячий і холодний разом»—вживлена суперечність... Краiali бо йому розум сумніви філософічної натури:

Всевишній! Я Тобі молюся,
Молекул космоса Твого...
Де Ти, хто Ти—даремно б'юся,
Ні, не збгану во вік сього!

Побивало думку зневір'я що-до етичних підстав життя:

О ви, праведники божі!
Де-ж шукати правди?
Всюди кривда і тіснота,
Всюди повно зради.

Озивались одурені надії на любов і братерство:

І бере дух злоби дикий
Гору над любов'ю
І ввесь божий світ великий
Заливає кров'ю.

Не стало бо на світі обраних народів, що дали-б світові нового Месію і новітній музі лишається хіба співати

..... про ту лжу велику,
Що вагонить над Сходом і Заходом,
Збиває письменників із пантелику
І туманом лягає між народом.

То може хоч на тому народі можна душею спочити? Ні, він заробив, і не раз, од Куліша таких собі епітетів:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди в письменах, звітах предків диких.

Може інтелігенція? О, ні і ні—

І чужі ми чужениці
В рідній Україні,
Як пташина без гніздечка
На німій руїні.

Це ще лагідний присуд, бо далеко бували й гостріші:

Бо ми в-огулі всі... сьємо мужицтво;
Нас тільки й вивчено, як з оглядом ходить,
Як правом прикривать своє з убогих здирство.
Як про отечество та віру говорить.

Наука? Знов-же ні:

Замість науки нам преподано схиждство,
Щоб яму ворогам законно вміли рить,

і нема нічого путнього

на престолі

Учености безцільной и ничтожной.

Учені-ж—то сами за себе

Каліки розумом, стидовище природи.

А земляки всі—

Враги прогресу, зрадники свободи,
Наслідники руїника Монгола,
Тупі скопці, казителі свободи,
Серед скарбів землі голота гола.

Може Україна дасть отухи?—Де там:

Мене цей зловбий геній навіщас
Усякий раз, як я на Україну,
Де дурень дурня в пекло поганяє,
З Німеччини чи з Польщі оком кину.
Я проклинаю ту сумну гірку годину.

Росія?

Обманщице, кого ти не лестила,
Кому м'яких не слала ти перин?
Ще мало ти людей занапастила,
Що вірили обіцанкам твоїм?..

Так само прихилився ідейно Куліш по черзі до Польщі і навіть до Туреччини, але знов-же і в них розчарувався. Найпевніше було пристановище для його бунтовливого духу—це рідне слово та письменство, але й тут наступали моменти, коли цей єдиний тоді на всю Україну письменник-професіонал аж радіє ніби, що «наконець, изломаль малорусское или украинское перо мое»¹⁾. Про правопис, який він так щасливо завів у наше письменство й якого ладен був проте зректися за-ради політичних при-

¹⁾ Барвінський Ол.—Спомини з мого життя, ч. I Львів, 1912. Стор. 281.

чин 1)—я вже не згадую: це дрібниця, хоч яка для Куліша характерна дрібниця! Так само не згадую тут про приязнь та кохання, що в житті Кулішевому теж велике займали місце: вихватки на адресу «п'яної музи» Шевченка, до якого Куліш виявляв був попереду справді братерське почування, всім відомі, а на справах кохання я згодом спинюся докладніше. Одне слово, хоч у який куточок душі Кулішевої ми заглянемо—всюди знайдемо ясно тих кричущих суперечностей, що краiali йому душу, доливали отрути в серце й робили життя справді суцільною драмою. Бо—сам він мовляв—

В кому я не кохавсь, кому не поклонявся?

До кого розумом і серцем не хилився?

Чи раз же то в гидку ступав небачно грязь?

Чи раз, мов голубок, у западеньці бився?

Чи це-ж не драма?

Але вже сама хронічна, скажу так, драматичність цього життя показує, де шукати для неї причин і коріння. Ледві чи можна заспокоїтись на тому, що тільки самі зверхні обставини годували цю нескінченну драму. Матеріал для неї, видимо, був не тільки і не так в обставинах життя околиць, як у внутрішньому світі цієї людини: не кругом Куліша, а в йому самому. Свою драму він сам виплекав і виносив у своїй душі. Він сам ставив себе в таке становище, коли зіяла перед ним небезпека, що розчавить і розтратить його між Сцилою й Харибдою. Він, можна сказати, шукав і набивався на ятрючі суперечності і, кричучи з болю, не вмів, не міг чи й не хотів може уникати того, що болю цього завдавало. Навпаки, це ніби якоїсь утіхи йому додавало, він сам роздмухує й підкреслює ті суперечності, він, кажучи грубо, носиться з ними, викохує їх, додаючи в тому ознаку переваги своєї над людьми, знамено вищости серед оточення. І не легка то річ буває розібрати, що в йому щиро озивається, а що тільки за гарне накриття служить, немов ота старовинна тога—для величності й пишноти.

Сам Куліш не раз підходив був до вияснення цієї драми свого життя. Але сам він, коли й хотів щиро, не тільки не міг її вияснити й навіть висвітлити, а хіба більш затемнював—може зовсім не хотючи, бо торкався її частіше зовнішнім робом, не одхиляючи завіси в святая святих своєї душі. Відомий є вірш у його—«Презнїй», в якому автор немов ставить ан-

1) Див. „Отвертий листъ П. Куліша“ у „Правді“ 1867 р., ч. 10-те: „Коли ляхи печататимуть мою правописсю на ознаку нашого розмиру з великою Руссю, коли наша фонетична правопись виставлятиметься не яко підмога народові до просвіти, а яко знамено нашої руської розні, то я, писавши по своєму, по-українськи, печататиму етимологичною старосвіцькою орфографією“.

титезу між колишніми своїми поглядами й учинками і тим часом, коли він міг ніби дивитись на минуле, як справді на минуле, поставити хреста над ним і уціплюю говорити—не про свої помилки, це я підкреслюю—а про тих людей, що за тими, нехай помилками, пішли й їм поняли були віри.

Я прежній вам догоджував словами,
Порожніми як розум ваш козацький,
Пишався розбишацькими ділами
І прославляв пожежі гайдамацькі.

Винен не я, мовляє далі Куліш, а винні ви—усі, хто слова ці за щирі брали монету, і за це суворо напучує-картає винуватців, «теперішній» Куліш:

Апостола мабуть ви не читали,
Що ставши мужем занедбав хлоп'яче:
Ви голову письменством напихали,
А серце в вас осталося козаچه.

Сувору цю науку Куліш далеко виразніше й мотивованіше проказує вдруге, вже прозою, в мало відомому листі до Ол. Барвінського. Згадавши про давнішні свої, по російському писані праці, Куліш робить їм, а разом і собі таку самооцінку: «Того, що я писав московською мовою, не хочу я перекладувати, бо вже багато де в чім розійшовсь я з самим собою, як звичайно вік із віком розходиться. Пушкін мовляв, що тільки дурень не міняє своїх уб'єднень. Вийшовши з школи на світ, багато де-чого не знав я, що тепер знаю і з науки, і з досвіду. Тим і за історію взявся. А то на що-б її писати, коли-б вона мене задовольняла, як її інші пишуть? Що я попечатав за свого життя, того нічого не цураюсь, тільки кажу сам собі з апостолом:—Як був я хлопцем, дак по-хлоп'ячи думав і по-хлоп'ячи мудрував, а ставши дорослим, усе хлоп'яче занехаяв і почав так мудрувати, як личить дорослому. Все-ж бо таки воно одно з одним зрослося органічно, як старовина з новиною, і в давньому писанні є багато такого, що й тепер я приймаю за доречне, а найбільш що-до мови української»¹⁾. Найбільш у цій самооцінці важить не те, що Куліш сам зазначає органічний зв'язок між старими та новими своїми поглядами: це видно й без того показу і не раз у літературі зазначалося вже, що «прежній» і «новітній» Куліш безоднею поділені більш фразеологією, аніж по суті. Важніше для розуміння душі Кулішевої оте посилення на Пушкіна та апостола. Я, мовляв, виріс із хлоп'ячих своїх думок і коли одмінив їх, то це натурально: тільки дурень, мовляв, і так далі. Знов самоаполігія й повертання вини на людей, що не добачили того «прогресу» в поглядах Кулішевих. Цю характерну

¹⁾ Ол. Барвінський—Спомини з мого життя, ч. I, стор. 270—271.

рису я прохаю затишити,—вона ще нам стане в пригоді. В справі тих тяжких позвів з громадою, в яких хронічно й перманентно перебував Куліш, риса та може стати нам за вихідну точку для зрозуміння всього конфлікту.

Отже змістом життєвої драми Куліша й був оцей повсякчасний, хронічний, не пригашуваний, а все більш і більш розпалюваний та роздмухуваний і до останньої міри одчуження й навіть ворожнечі доведений конфлікт Куліша з громадою. Сам Куліш на це дивився з погляду особистого: я—герой, а то, мовляв, дрібнота, натовп дурноголовий; я навіть у помилках і хитаннях почуваюсь на справедливості, а ті, з натовпу, винні навіть тоді, коли за помилками моїми йдуть. Звичайно, на такій егоцентричній концепції ми помириться не можемо; ми повинні зазирнути глибше в причини того конфлікту, ножем аналізу поділити сторонниче від об'єктивного й викрити ті приховані пружини, що повернули життя Куліша на справденню драму. Найбільш придатного на це матеріялу дадуть нам стосунки письменника до людей, з якими зводила його доля на життєвому шляху, а також ті інтимні признання, які знайдемо в Кулішовому щоденникові й деяких його листах з першого періоду діяльності.

II.

26-ти років, у Петербурзі, Куліш почав був писати щоденника. Для мого теперішнього завдання—викрити драму життя Кулішового—він має вагу надзвичайну, як свого рода ключ до вдачі автора, а разом і до того, що я назвав його життєвою драмою. Тут бо міститься те, що звуть звичайно зав'язкою драми.

Щоденники пишуться ніби для самого себе. Автор може в щоденникові, в інтимній сповіді перед самим собою, на самоті з своєю совістю, на повну розгорнутись міру своєї, скажу так, щирости і принаймні хоч на самоті бути самим собою. Але таких щоденників не гурт зустріти в літературі. Більше—це надзвичайно рідко буває, що людина в щоденнику виявляється такою, якою справді буває. Треба геніяльної щирости Шевченка, щоб дати справді інтимну сповідь душі, без жадного позування й прикрас, без випинання свого я, без того неприємного кокетування, яке тим прикріше, що ніби не має ясно позначеної мети дурити когось іншого. З цього боку Кулішів щоденник—нижчий од репутації свого автора й мимоволі зражує досить марну вдачу і, головне, нещирість автора, неспроможність його навіть на самоті бути самим собою, не грати ролю розумного й розсудливого чоловіка, яка так йому подобалась. Мимоволі проступає, що чоловік писав

ті рядки зовсім не для себе, а раз-у-раз стояла перед ним потайна думка, що їх сторонній хтось читатиме, і автор чепуриться про те стороннє око й часто нестерпуче резонерствує. Поновляючи свій припинений арештом року 1847-го щоденник пізніше, ніж за рік, р. 1848-го, Куліш мимохідь кидає уривок фрази, надзвичайно характерний для розуміння його щоденника. «Теперь для ясности моего дневника скажу только... «Для ясности» — кому? Очевидно не собі; очевидно, когось иншого мимоволі мав автор на увазі; очевидно, цей инший, читач, раз-у-раз стояв перед Кулішем, коли він говорив про свої ніби найінтимніші переживання та почування. І це ви відчуваєте яскраво з перших-же рядків, що для автора то просто літературний твір—такий, як і всі инші, тобто призначений для читача, і прикрє почуття насунутої на лице автора машкари не покидає вас увесь час. Ні, це не геніяльна щирість Шевченка, чиста навіть тоді, коли розповідає про слизькі пригоди «въ отаровательномъ семействѣ m-me Гильде» Це—визирання в дзеркало на самоті й самолюбовання з таємною надією, що й инші дивляться й бачуть, який то хорошун з мене. І тому Кулішів щоденник цікавий не тим, що хотів сказати, а що не хочачи, проти волі, сказав автор. І образ його, автопортрет цим надзвичайно й цінний, що носить усі ознаки «невольнаго признанія».

26-літній провінціял опинився в столиці, в товаристві таких людей як Плетнев, Грот і ин. Це підлещує самолюбству Куліша, та весь час, не вважаючи на побожність до такого високого товариства, він держиться з ним надто сторожко, обережно. Мучить думка, звичайна всім потайним і самолюбним людям: «можетъ быть, они, разсмотрѣвши меня, вдвоемъ теперь рѣшили, что я далеко ниже того, какъ они обо мнѣ думали» (запис генваря 3). Але він, певна річ, не нижчий, а вищий од инших. «Въ самомъ дѣлѣ,—зараз-же резонує сам з собою Куліш,—что меня воспитало лучше другихъ, если не то, что я всегда чуждался своихъ товарищей? Вообще молодому человѣку,—додає він, забуваючи, що вийшов уже з пори для такого титула,—стремящемуся къ совершенству, должно выбирать такихъ знакомыхъ, которые въ какомъ-нибудь отношеніи могутъ быть ему образцами и наставниками». І оце «стремленіє къ совершенству» у 26-літньої молодої людини набірає часто нестерпного вигляду якихсь наївних хвастоців. «Я дѣйствительно счастливъ,—записує П. Ол. 18 серпня, перелічивши ознаки свого щастя—більш, правда, кар'єрного змісту,—но счастье мое,—схаменувся він, завваживши, що на його «дивляться»,—было бы самое бѣдное, если бъ основывалось только на возвышеніи, съ котораго такъ легко ниспасть. Опора моего внутреннего довольства заключается въ любви ко мнѣ многихъ до-

стойнихъ людей, а еще больше въ увѣренности, что я навсегда останусь добрымъ и благотворительнымъ. На возвышеніе свое я смотрю съ удовольствіемъ, какъ на средство распространять побольше добра между людьми и дай Богъ, щобъ мои чувства никогда не перемѣнялись» (августа 18). На иншому місці знайдемо навіть щось ніби молитву до «Доброго Духа»: «сохрани меня отъ усыпленія! поддержи меня на той высотѣ душевныхъ силъ, до которой я, благодаря дарамъ твоимъ, теперь достигнул!» (октября 31). Буває иноді, що за самодовершеним молодиком ясно ввижається образ того самовдоволеного чоловіка, що обернувся був до свого Бога з характерною подякою: «дякую тобі, мій Боже, за те, що з мене не такий, як митар оцей». Принаймні, порезонерствувавши про свою безкрайню жертву й кохання до однієї з претенденток (а їх було, як побачимо, чимало) на своє серце, Куліш раптом додає: «Удивляюсь, какъ долго и много прощало мое сердце» (августа 25). А буквально зараз же згадує про свою відданість науці Христовій і записує таку пишну сентенцію: «мнѣ даже кажется, что если бъ я не сроднился съ идеями Христа такимъ образомъ, я не могъ бы съ такимъ усердіемъ имъ слѣдовать, съ какимъ слѣдую теперь» (сентября 2). Так само згадуючи мало не другого по весіллі дня про дрібязеовість жіночих примх, Куліш не забуває додати про свою терплячість і знов похвалити себе на оригінальний спосіб: «Иногда молчатъ для меня истинное удовольствіе, — особенно, когда вспомнишь, что вступая въ мелкіе споры съ женщинами, ставишь себя на одну съ ними доску» (февраля 13, 1847 р.). І це про убохану дружину мова!

Але у цього самодовершеного й задоволеного з себе молодика дуже різко біла разом і досить практична жилка. Я вже не казатиму, що, як видно з щоденника, навіть до такого Плетньова стосунки Кулішеві зовсім не самої платонічної були натури, або що Куліш міг подвоїти свою прихильність до людини за те тільки, що вона двічі прочитала його статтю або що його «сердце возмутилось особеннымъ похожимъ на любовь чувствомъ» до цілком далекої дівчини тільки через те, що «первое произнесенное ею слово было мое имя». Це можна ще просто за надмірне самолюбство вважати. Але от чоловік ніби до самозабуття любить літературу і за-для неї ніби жертвує не раз свої матримоніальні заміри, — бо й таке в щоденнику знайдемо. І разом його гризе, що, проживши по весіллі якийсь, недовгий дуже час, на хуторі — він «значительно унижилъ себя во мнѣніи людей, отъ которыхъ зависить мое благосостояніе» (февраля 18). А на другий день по тому ще одвертішу записує думку: «Самая большая выгода отъ литературныхъ моихъ трудовъ та, что они помогаютъ мнѣ сблизиться со всякимъ умнымъ и доб-

рымъ челоѣкомъ. Безъ литературной своей репутаціи ко многимъ изъ нихъ я рѣшительно не имѣлъ бы доступа» — розуміється, на те, щоб «пріобрѣтати въ нихъ себѣ на всякій случай орудія добрыхъ дѣлъ» (февраля 23). Здається, на шляху мішанини порожнього резонерства й досить отвертого інтересанства далі поступити трудно.

III.

Багато місця в щоденникові, як і взагалі в житті Куліша, займає жінка. Стосунки до жіноцтва, на мою думку, це найкраще і найпевніше, може, мірило духової вартості чоловіка, а разом і його культурности: ні на чому не позначається так виразно вдача людини — і як рідко хто з нас, чоловіків, видержує іскус на цьому делікатному ґрунті! Погляд на жінку, як на джерело втіхи, найбільш придається до натур себелюбних, для яких увесь світ сходиться в їхній особі. Але й тут можуть великі бути градації і наприклад донжуанство, що міняє свої сердечні симпатії, мов рукавички красуня, ще не найгірший одтінок такого погляду. Тут усетаки бачимо елемент щирого захоплення, самозабуття, а часом і гіркої покути за хвилину втіху, за помилкове зближення. Далеко гірше, коли людина і в сердечних справах своїх лишається з холодним обрахунком і черстою розміркованістю, коли свої стосунки засновує на тому-ж безмежно роздуту «я» й усі пориви серця підпорядковує чисто головним процесам, розумному чи нерозумному резонерству. З цього погляду Кулішів щоденник справляє просто страшне вражіння. На сторінках його мигтять імення жінок, на яких звертав свою увагу автор. За рік з чимось ми тут стрінемо і дочку Плетньова, і якусь Р., і Х. Ст., і сестру Білозерського (певне ту, що незабаром стала Кулішеві за дружину), і «дівчину без голоса», і нарешті знову Білозерську, з котрою Куліш і стає до шлюбу. Чим-же були для Куліша всі ці симпатії й захоплення, з яких не кожне можна назвати скороминущим у тому розумінні, що воно проходить тільки зверху почувань, не захоплюючи з-глибока внутрішньої істоти? Принаймні особі, що означена в щоденникові літерами Х. Ст., Куліш одводить чимало місця не тільки на сторінках свого щоденника, — але в якому тоні пише він про цю сердечну приязнь або кохання своє, коли стало перед ним питання про шлюб! Насамперед сентенція: «Чоловѣкъ, стремищійся къ высшимъ цѣлямъ, на женщину долженъ смотрѣть болѣе какъ фیزیологъ, нежели какъ поэтъ. Пожалуй, я даже женился бы на Х. Ст., если бы позволяли мои доходы, по романической, восторженной и готовой на всѣ жертвы (!) любви конецъ! Совѣсть меня не упрекаетъ за перемену моихъ чувствъ: это, во-первыхъ, знакъ

моего усовершенствованія внутренняго (!), а во-вторыхъ слѣдствіе той расчетливой осмотрительности, съ которой нѣкогда принимали въ М. (Мотропівці?) мои пламенные рѣчи» (августа 20). Чимсь старечимъ тхне од цихъ гордыхъ посиланнів на вищі цілі та самодовершення. Але далі надібаємо ще кращі міркування. Ось якъ картає себе Куліш за саму думку одружитися з дівчиною, до якої його тягне. «Судьба только что избавила меня отъ тягости вещественныхъ нуждъ, какъ я навязываю себѣ новыя, ибо мои доходы окажутся самыми ничтожными при семейной жизни, и изъ челоуѣка обезпеченнаго съ денежной стороны я добровольно перейду въ горестное состояніе челоуѣка нуждающагося. Это будетъ въ высшей степени безразсудно, если братъ дѣла въ самомъ прозаическомъ смыслѣ. Но что же сказать въ такомъ случаѣ, когда для женитьбы я долженъ буду отказаться отъ литературныхъ моихъ предиріятій, которыя составляютъ отраду моей жизни? Вмѣсто изданія народныхъ пѣсень, лѣтописей, антиковъ, я буду производить дѣтей; вмѣсто вспомошествованія добрымъ труженникамъ, я буду заботиться о домашнихъ потребностяхъ; вмѣсто соединенія дѣятельныхъ умовъ въ одну дружескую семью, я вплетусь въ связь съ родственниками своей жены, совершенно по духу мнѣ чуждыми. Что это за жизнь! Я прихожу въ ужасъ при одной мысли о такомъ существованіи, а между тѣмъ не больше, какъ 20 часовъ назадъ, я мечталъ о счастіи жить семьяниномъ. Бѣдный я челоуѣкъ!» Читач, смію думати, дасть инакшу оцінку авторові цихъ одвертихъ міркувань, принаймні, читаючи ці тягучі розумування, мені ввесь часъ крутився в голові нетерпляче-гнівний покликъ Шевченка до людини такої-жъ видко, вдачі—

Прокинься, кумо, пробудись
Та кругомъ себе подивись!
Начхай на ту дівочу славу
Та *щиримъ сердцемъ, не лукаво*
Хочъ раз, сердего, соблуди!

І тимъ прикріше роблять вражіння оці занадто мудрі розумування, що слідомъ авторъ хвалиться «чистѣйшей жертвой, какую только приносило когда-либо женщинѣ юношеское сердце», і вболіває, що жертва та «не была оцѣнена» і врізалась глибокою образою в це почутливе серце... «Когда я вспомню — пише Куліш, — сколько эти люди (кохана та її мати) заставляли меня страдать, то еще удивляюсь, что могло до сихъ поръ удержаться во мнѣ какое-нибудь къ нимъ чувство, кромѣ одного презрительнаго негодованія... Удивляюсь, какъ долго и много прощало имъ мое сердце» (августа 25). Аж самъ собі дивується чоловік, який то вінъ хороший... Але з боку страшно стає за людину, що попалася-б у посідання до цього доброго і вибачливого чоловіка...

Нарешті одна таки попалася. Куліш, по всіх своїх тверезих думках і міркуваннях, мабуть і для себе самого несподівано, таки одружився з давньою симпатією, Ол. М. Білозерською, яку в щоденникові звисока титулує «своім другом». Перші по шлюбі сторінки свого щоденника Куліш заповняє оповіданнями про всякі тернія подружнього життя, дрібні непорозуміння — все в тому-ж черстовому тоні, з яким ми вже досить спізнались на попередніх сторінках. Характерна рисочка: згадавши про своє каяття в тому, що ображав дружину та її рідню, Куліш і тут не забуває додати нотатку егоцентричної натури: «но, может быть, это нужно для того, чтобы я сильнее сознавал, как мнѣ должно быть благоразумнымъ впредь» (февреля 3, 1847). Ще-б пак: розуміється, і чужі муки потрібні нам тільки для нашого самодовершення! І потім про «моего друга», опріч однієї двох досадних згадок (див. нотатки з 13 і 18 февраля) вже ні словечка! А тим часом ця людина пройшла цілу свою життєву путь із ним поруч — і як вони, Куліші, в старості нагадували ідилічних Філемона й Бавкиду! І скільки цей Філемон своїй Бавкіді пишних посьвят понаписував: «Чолом доземний мой-же таки знаній!» В скількох віршах її він уславляв!

О ні! з Тобою ми, Пречиста, не померем:

Зоставим дві душі у любій Материзні.

Світитимуть вони спарованим огнем

Народу темному, безбатченку в Отчизні...

Але це, мовляв, «Dichtung». Коли перейдемо до тверезої Wahrheit, то побачимо, що й тут любови, кохання, щирого й самоотверженого, не видно й позначки. Була все та-ж холодна і черства, замкнута в собі й тільки за-для себе культивована вибагливість, яка так мало пасує до того культу Куліша, що утворила собі на-прикінці віку Ганна Барвінок.

Але перш, ніж дійти, хоч і тернистою дорогою, до становища старо-світського подружжя, Кулішеві довелося пережити величезне зворушення душевне, яке могло навіть і цю самотню й холодну душу справді притулити до иншої душі, оновити її й спопелити на жар у захваті палкого кохання. Розумію тут Кулішів роман з Марком Вовчком, що про його давно можна було догадуватись на підставі біографічних натяків. На повну міру цей роман розгортається аж тепер, в опублікованому в цій-ж-таки книзі нашого журналу¹⁾ листуванні Куліша.

Листування починається досить офіційно — з приводу «Народніх оповіданнів» Марка Вовчка, що надрукував Куліш р. 1857-го. Але швидко,

¹⁾ Стаття ця призначалася, та була вже й надрукована, до V-ої книги «Нашого Минулого», присвяченої Кулішеві. У тій-ж-таки книзі мало друкуватися і листування Кулішеве з Марком Вовчком та Каменецьким. Но жаль, книжка світу не побачила, а на ще більший жаль листування та й инші документи, мабуть, пропали...

можна думати — за першого-ж особистого спіткання, Куліш загорівся глибшим почуттям. І знов увесь Куліш тут, у тих жалісних і разом глибоко одворотних листах — з його черствим позерством, з його безкрайнім егоїзмом та егоцентризмом, з його нещирістю й нахилом до фрази і з тим, напевні, що можна охарактеризувати тільки до краю дочитавши ці документи душі людської й поставивши їх поруч із іншими з того-ж джерела. «Вы, — пише Куліш у недатованому, але, як можна гадати, вже на початку знайомості листі і — характерно — знов російською мовою, тоді як перші, ділові, листи писано по-українському, — Вы дійствительно любите меня въ слабой степени. Склонить Васъ на что-нибудь для Васъ полезное я не надѣюсь болѣе, а увлечъ Васъ къ тому, что собственно мнѣ нужно, не могу, да и не хочу. Давая слишкомъ много, я не хочу получить слишкомъ мало... Довольно мнѣ терзаться безумнымъ увлеченіемъ къ женщинѣ неспособной любить горячо.. Слава Богу, я чувствую какое-то гордое спокойствіе, сознавая себя достойнымъ *иной* любви, болѣе пламенной, болѣе самоотверженной»... Поки що бачимо тільки по-над усяку міру ображену людину, яка силкується стати в горду позу. Але де далі образа, сама образа, розростається і вже зовсім не горда людина стає перед нами. Нещирість, починаючи з надуманого зворота: «Милая, далекая сестра!» — б'є з кожного рядка дальшого листа — з цього обраховано підкресленого страждання, з удалого сентименталізму, з роблених порад і понижених проханнів. Ця нещирість, виступає ще виразніше, як рівняти з надрукованими поруч листами до Каменецького, якого Куліш зробив своїм повіреним у сердечно-інтимній справі. Тут «милая» чи «безцѣнная сестра» обертається вже в «жалкую женщину», а з-під пера самоотвержено закоханого зриваються не тільки різкості на адресу свого кумира, але й цивічна фраза про знайомих, що «думаютъ: завладѣлъ, бестія, Маркомъ Вовчкомъ!» І ця роля, яку напустив на себе Куліш, не дає нам перенятись жалощами до його справді жалісного тоді становища. Навіть розмови про смерть, приготування до неї, духовниця й інші аксесуари людини, що готова розпрощатися з білим світом — навіть і це лишає читача холодним: не віриться, що драма закінчиться трагічно і, навпаки, зростає певність, що все обійдеться благополучно й духовниця та передсмертні накази будуть зайві. Куліш сам, видимо, почував, що йому не вірять, і в листі до Каменецького зривається у його навіть докір: «Вы все считаете шуткой, что происходитъ въ моемъ сердцѣ»: очевидно, не ставилися серйозно до його мук люди, що, як Каменецький, знали його добре. І як показує пізніше поводження Куліша що-до Марка Вовчка, вони не помилялись. Людина каже коханій, що «мы должны быть выше обыкновенно расходящихся людей»; людина ніби мріє, щоб «разстаться съ нею въ такихъ

отношеніяхъ, чтобы она могла всегда ко мнѣ обращаться въ тоскѣ или без-помощности» — ця сама людина згодом, коли вже стало по всьому, величає «сестру» й без міри кохану жінку — буквально непечатним, грубим епітетом. Ось думка Кулішева про Марка Вовчка, висловлена в листі до Ол. Барвінського десять років по тому, як нещасливий роман минувся. «Оце-ж і пані Марковичка (що я переложив на Марко Вовчок) добуялась до того, що стала притчею во языцѣхъ и покиваннямъ главы в людех. Я їй се про-рокував, я всяк остерегає її — чого я не робив! Та «мир навісний (а з ним разом і той, хто ці дві слові сказав) звели її з ума хвалінням без кри-тики, розбалували в столиці провінціалку і тим зробили з неї європейську потаскуху»¹⁾. Коли-ж додамо до цього, що сам-же Куліш ще за часів свого «божевільного закохання» настирливо штовхав свою кохану в обійми до Тургенева, коли пригадаємо, що Куліш і літературно помстився, перший пустивши версію про підозрене авторство Марії Олександрівни, то зуміємо до ладу оцінити поведження цього лицаря в стосунках до жінок. Роля, поза, холодне міркування й ображене самолюбство — ось що стає замість зворушення, од якого попеліє серце. І знов-же це один тільки з аксесуарів до життєвої драми Куліша.

IV.

Зовсім не солодко про це писати, а — навпаки — боляче невимовно й одворотливо. Взагалі бо прикре це діло копатися в чужій душі, а надто в душі у людини, що сама вже одсічи дати не може, оборонити себе не здо-лає. Але без цього не зможемо її зрозуміти. На цих бо стидких деталях та аксесуарах найбільш позначалася душевна драма Куліша, і в них-же знайдемо і ключ до неї, одгадку до тієї складної загадки, яку являє з себе життя людини з такою химерною долею — з надзвичайним спершу впли-вом на сучасників і з катастрофічно-прудким занепадом і того впливу, й навіть доброї слави самої.

Вернімось ще до одного цитованого вже місця з щоденника. Згадавши якось про пораду Плетньова, щоб не товаришував з нерівнею, Куліш приймає цю пораду, як «идею, важную для всякаго молодого таланта», і кидає слідом таку увагу: «въ самомъ дѣлѣ, что меня воспитало лучше другихъ, если не то, что я всегда чуждался своихъ товарищей?» Характерна, вже й ця певність Кулішева, що він «лучше другихъ», але надто цікава нам ота думка про добродійний вплив одчуження од товаришів, од товариства взагалі, бо-ж, мовляв, «я всегда чуждался», а через те й вийшов з усіх най-кращий. Це зовсім не дрібниця, оця по дорозі й ніби випадково кинута

¹⁾ *Барвінський Ол.* — Спомини з мого життя. 1-ша част. стор. 187.

увага. Ні, це те насіння, може мале й непомітне, на зразок горчичного зерна євангельського, з якого виросло проте величезне дерево. Так само зазначену допіру рису я вважаю за корінь усієї життєвої драми Куліша — його досить прудкого сходу на zenit слави й популярності серед українського громадянства — згадаймо тільки, як вітали Куліша полтавці в 1861 році, — і ще прудкішого, просто катастрофічного, упадку. Цією рисою так зручно пояснити всі помилки й непевні вчинки Кулішеві, починаючи з його особистих стосунків до людей-приятелів, як Шевченко, Костомаров і інші та людей-коханих, як Марко Вовчок, і кінчаючи актами громадської ваги — отією службою в Польщі на обрусительній роботі, перекинчицтвом, судільною апостазією, борсанням у непримиренних суперечностях, вічною позицією між Сцилою й Харибдою, що отруїла йому життя й зробила з його кінець-кінцем мученика, а разом і цілком антигромадську людину. Вся причина в тому, що *антигромадською* людиною Куліш був із самого початку своєї громадської діяльності, і ця антигромадськість так промовисто пророснула в цитованому допіру вихвалянні принципіального відчуження від людей. На цій рисі й треба нам спинитись докладніше.

Як знаємо, був Куліш роду суто-демократичного. Син козака — нижче од його було хіба покріпачене поспільство, оте бидло тодішнього часу — стояв він соціальним станом своїм на передостанньому щаблі громадської драбини. Але це не заважало йому вже змалку перенятись тенденціями аристократичними, розуміючи це слово, як свідомість своєї вищості над усім, що кругом його було. На все дививсь Куліш згори, у всьому добачав нижчий ступінь і шукав товаришування тільки з вибраними істотами, яких мабуть сам-же й творив, ідеалізуючи їх на власний штиб. Чудно може це, але воно не так зрідка й трапляється по наших сільських родинях, коли яке-небудь слабовите, знехтуване дитинча — а таким як-раз і був Куліш ізмалку в рідній родині, — переймається свідомістю своєї переваги над своїм осередком і квітчається мріями в такі квітки самолюбства, що їх потім нічим ні вирести, ані викоренити. Характерно, що оповідаючи про свій родовід у згаданій вже «Жизні Куліша», яку я вважаю таки за автобіографію, Куліш дуже різко підкреслює дворянську статъ свого козачого роду: його батько тільки «мусів приписатись у козаки», як «безчиновний дворянин»; матір так само виводить він з давнього, по-своєму аристократичного роду Гладких: дивітесь, мовляв, нехай і козаки, але з вищого коліна козаки. Портрети батьків своїх Куліш змалював нам як людей визначних, немов-би обранців серед людей свого кола. Ще характерніший один епізод з дитинства Кулішевого. Зазирнувши якось до покоїв сусідньої панії Мужиловської, малий Куліш був надто вражений панськими пишними обставинами, а

сама Мужилівська з небогою — «вищого товариства була ця людина», каже Куліш, — йому «малому ще тоді хлопцеві на ту пору так осіяли очі, що за яким аж надго світом не добачав він матері своєї і сестри у-первих Лесі». Та й не тільки на ту пору, слід цей лишився на довго, до віку, бо зараз же читаємо надзвичайно цінне в устах Куліша признання: «Цивілізація поборолала тут просту натуру; демократична душа отрока зробилась *аристократичною* — підкреслює Куліш, — тільки не в дедачому розумі цього слова. З того-ж бо ще періоду життя свого почав Куліш гордувати малою долею звичайного чоловіка й допевнятися гори над усіма ровесниками»¹⁾. Велика будущина мріялась і самому Кулішеві, і близьким до його людям. І от спершу — «допевнятися гори над усіма ровесниками», а далі — просто на тому стати, що з мене найкраща людина, бо-ж «я всегда чуждался своих товарищей». Од першого переступити до другого не так і важко вже...

Так стався перший розбрат і розлам у Кулішевій душі. Вдача й замишування тягли його до «аристократизму»; обставини життя міцно держали у власі демократичного духом, хоч і не завжди свідомістю, круга. Погорда до свого осередку, товаришів, пиха й відчуження зростали, хоча й мусів хлопець лишатися на тому погордуваному ґрунті і навіть з його духом і тілом годуватись. Українські впливи, що довели Куліша до національної свідомости, Максимовичеві пісні та повісті Гоголя — не тільки не знищили зародків того розбрату й роздвоювання, а ще хіба їх побільшили, бо і в самому українському побуті показували свого роду аристократичні, себто небуденні з'явища й на них тільки фіксували увагу молодого Куліша. Розлам у душі ширшав, розбрат між аристократичністю вдачі й демократичністю обставин побільшувався. Почали зарисовуватись, як бачимо з щоденника контури справжньої вже безодні. І знов вернімось на часину до Кулішевої автобіографії, власне до того її місця, на якому мова про перші спіткання Куліша з Шевченком. „Куліш, — читаємо там, — не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм (sic!); зносив його норови ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули. Кохавсь Куліш у чистоті і коло своєї особи вродливої, навкруги себе, кохався у порядку як до річей так і до часу, а ухо в йогої дівоче: гнилого слова ніхто не чував від його. Можна сказати, що це зіпшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником“²⁾. Та й не про самого Шевченка міг цими словами сказати Куліш: вже бо з першого спіткання його з українством позначився конфлікт двох неприми-

¹⁾ Жизнь Куліша — „Правда“, 1868 р. стор. 33.

²⁾ Там-же, стор. 285—286.

ренних світоглядів, двох типів розвитку й громадського розуміння справ. Куліш, не вважаючи на всю „глибину чуття своєї народности“, був власне вдачею, типом, способом думки й поведження, чужий для демократичного українства. Він всмоктав у себе принципи, глибоко ворожі всьому, що було навкруг його й до чого мимоволі почував і заінтересування, й навіть пошану. Демократичність, може іноді різко й підкреслена, здавалась Кулішеві, як і з Шевченком було, просто бурлацьким цинізмом, гольтіпацьким переборщенням. З другого боку й нових приятелів Кулішевих не могли певне не вражати його аристократичні забаганки. Так з першого-ж спіткання пройшла глибока між їми розколина.

Тут і лежить коріння Кулішевої драми — його розполовинення, боротьба в йому самому двох протилежних основ світогляду й життя. Серце тягло його в один бік, розум — у другий. Мимоволі він захоплювався народнім життям в його минулому й сучасному, а беручись над ним розумувати, знаходив там коли не самі темні плями, то принаймні багато такого, од чого його органічно вернуло. Так само й з українським тодішнім життям громадським. „Петербурзьку українську громаду, — писав Куліш в автобіографії, — складали не сами Куліші, та й не Кулішівці. Усяких людців нашілось туди доволі. Вбачивши тее, занедбав був Куліш громаду, та близькі приятелі благали його не відвертатись; «а то, мовляли, на тебе дивившись і инші відвернуться». Мусів Куліш навідуватись де-коли в громаду, та не-люба вона була йому. Мовчазний сидів він кінець стола; чужа стала йому та хата“. Ще з більшим ворогуванням поставилась „аристократичність артисто-козацька“ Кулішева до киян. „Київську громаду, — читаємо там-же, — ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у річах, у звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось вони перед громадською *черню* нахилялись“¹⁾. Бачимо тут ясно, на чому різнив Куліш з українським громадянством: йому вже й тоді смерділо там зненависною йому „черню“. Далеко краще й супокійніше почував він себе в товаристві Плетньова й інших чужих до українства людей, приятелювання з якими до того-ж лоскотало йому пиху, влещувало самолюбство. Коли-б арешт та заслання 1847 року не вибили були Куліша з цієї колії й не попусвали йому наукової кар'єри, то хто зна, чи не мали-б ми другого Срезневського, що потроху холонув із свого українського запалу в холодній столиці й нарешті прохолов зовсім.

З Кулішем так не сталося. Шлях його все-ж через українську ниву пролягав. І от людині, що являла з себе цілком инший, ніж звичайно на

¹⁾ Правда, 1868, стор. 324.

українському ґрунті, тип думки й завичок, бажанців та змаганців — цілий вік довелося бути в українському гурті, працювати в ворожій психічно атмосфері, в „чужій, мовляв, хаті“. Куліш по-часті пробував принатурюватись, але-ж не гнучка була його й натура і мовчки висидіти „кінець столу“ не могла, от і починала бунтуватись, а наслідки того бунту й маємо в тих перескоках од однієї крайности до другої, від одного психічного настрою до протилежного. Вдача його, холодна, різка й самолюбна та черства — згадаймо, що вже на світанку свого свідомого життя шукав він «рівноваги серця й розуму, рівноваги *хочу* і *мушу*» — та вдача тільки сприяла цій драмі, бо кожну суперечність, з одного боку, неблаганно доводила до крайніх меж, а з другого — ставила їх рішуче, різко, з чисто Кулішівською нетерпимістю й мстивістю. Чоловік і себе самого мучив, і иншим труїв життя. Він то пригортався, то одвертався — і в обох випадках покластись на його було не можна, звіритись небезпечно. Так і в громадських справах; так і в особистій приязні, так нарешті і в інтимних переживаннях серця. А в результаті мучиться чоловік сам, мучить і всіх навколо себе. „Понимаю, — записує він у щоденнику перед шлюбом, — какъ много моя жена должна имѣть благоразумія, чтобы сохранить навсегда эту привязанность“. Але кінець-кінцем ніяке „благоразуміє“ не могло витримати тієї безконечної проби, на яку виставляє його Куліш — і стосунки рвались.

Характерна ще одна річ у цій складній і заплутаній психіці. Я вже цитував те місце з Кулішевого листування, де Куліш, посилаючись на авторитет Пушкіна, завважає, що тільки, мовляв, дурень не міняє своїх поглядів. Але вага, звісно, не в самій переміні: людина справді може вирости, зрозуміти свої помилки, поширити світогляд і колишнє може стати перед нею в инакшому зовсім світлі. Це бувало й буває з людьми раз-у-раз і багатьох мук людям коштує ця апостазія од колишніх вистражданих і органічно засвоєних поглядів. З Кулішем було инакше, і в цьому вся його біда була, як психічного типу. На своєму місці я вже був підкреслив, що міняючись Куліш не на себе складає вину — винні були раз-у-раз люди, а йому кожна одміна тільки честь давала і заспокоєння. Ніхто так часто не говорив про правду, як Куліш, але в зазначеній допіру рісі як-раз і не видко гарячого шукання правди внутрішньої: це була та чисто формальна правда, яка часто задовольняється зверхньою логічністю, навіть софізмом і за якою не чути внутрішнього переконання. Через те й лишають читача холодним і не торкають його душі ті численні посилання й заклики до правди, що самої правди — гарячої й допитливої, що спотикається, але все невпинно простує до ідеала — такої правди за ними не чути. Так само ніхто

може не згадував і не аргументував так часто од культури, але й культура Кулішева теж була особлива: це була знов-же культура чисто формальна, якою владна особа письменника орудувала до вподоби, деспотично нагинаючи її, куди прийдеться, до схочу — чистісінько так, як орудував, розумуючи, Куліш і в сфері особистого життя. За цим ми підходимо ще до однієї риси в Кулішевій психіці, яка була немов-би останньою інстанцією, що драму його життя, оту неперехідну суперечність внутрішню — між нахилами й оточенням — і зовнішню — між Кулішевим «я» і всіма іншими людьми — судила й укоронувала непохитною певністю, що-до власної правдивості, а чужих помилок.

V.

З життєпису Куліша знаємо про один цікавий епізод з його школярського віку. Раз малий Куліш був якось не вивчив завдання з алгебри й учитель мав завдати його на кару. Хлопець сказав, що або він учитиметься з усієї сили, як-що його мине призначена кара, або й книжки до рук не візьме, коли не по його станеться. Вчитель не здався на хлопцеве слово тверде — і Куліш слова додержав: дійсне закинув зовсім нелюбу науку. Тут увесь, можна сказати, Куліш виявився, і подія ця характерна не тільки для впертого хлопця, але й для того пізнішого Куліша — письменника й громадського діяча, яким його знаємо з його широкої роботи. Він ніколи не знав бо межі, не тримавсь середини: «або — або» так ставив він кожне питання і в житті, і в письменстві й не розумів, як можна якусь річ обхопити синтетичним поглядом, знайти певне рівноваження в боротьбі супротивних сил, а з позитивних та негативних рис скласти правдиву інтегральність своєю характеристикою. Кожну справу розкладав Куліш власне на дві суперечні частини й зводив до альтернативи: «або — або», нічого третього, нічого інтегрального не припускаючи. Ми вже бачили зразки такого способу думки. Або «не було в світі люду одважнішого й славнішого над греків і козаків» — або «з порядком господарнім бились гольтіпаки, через лінощі нетяги, через хміль бурлаки», — хоч, видима річ, між лицарями та розбишаками багато може бути переступних градацій. Або «небесний світильник», «мученик чоловіколюбства» й геніальний поет — або п'яниця непросипений, що йдучи слідом за «п'яною музсю» своєю, багато починив гріхів непростянутих — це про Шевченка мова. Або «любі наші українські родичі», як обертається Куліш до земляків-галичан, — або «ослята ви дурні з довженими вушима, телята навісні під новими дверима». Або «милая далекая сестра» й без краю кохана істота — або «жалкая женщина» й світова повія... І так скрізь Куліш. Для його можлива була одна тільки частина

силоміць утвореної альтернативи і приймаючи цю, він тим самим безоглядно одкидав другу — до якогось часу, коли з такою-ж рішучістю й категоричністю вертався до потоптаної й топтав до небес винесену. Цей максималізм, як говорити нашим теперішнім терміном, у зв'язку з іншими рисами Кулішевої вдачі, й кидав ним вічно від однієї крайности до другої, та аж ні трохи не забезпечував сталости й непохитности його поглядів. Одмінивши з тієї чи іншої причини свій на дану справу погляд, Куліш перестрибував до другої частини укладеної альтернативи й так само непомірковано, як попередю говорив одно, тепер проповідував зовсім инше, і що запальнішою була у його теза, то далі заходив він і в антитезі. Зате не бачимо зовсім синтезу. Літературні присуди Кулішеві, історичні погляди, громадські переконання, психічні переживання, нарешті стосунки до людей у житті повні прикладів такого «або — або», що не припускали на даний час ніякого, сказав-би, компромісу, коли-б це слово не мало спеціальнішого значіння. А в цілому це й складається на ту загадкову, повну хитаннів і суперечностей, таємничу фігуру, якою стає перед нами Куліш. І часто, спитуючись цю загадку зрозуміти, вживали люди так само однобічно-іконописного в той чи инший бік письма і тим цю загадку лиш затемняли й заплутували.

Розгадка її криється, на мою думку, в допіру зазначеній рисі Кулішевого розуму. Ідейний максималізм — чи то в справах науки чи моралі, громадських чи особистих стосунків — був головною, домінуючою рисою живого, справжнього, неіконописного чи в бік прихильности, чи в бік ворожнечі Куліша. І мені здається, що ця риса завжди була тим регулятором, який накеровував Куліша в той чи инший бік, позбавляв його, урівноваженого, рівноваги й заводив його, обережного, у невилазні нетрі вічних суперечностей із самим собою. Іншим він хоч-би й хотів бути — а ми бачили, що він таки хотів — не міг. Буваючи иншим, він тільки удавав більш чи менш щасливо, грав сторонню, накинуту силоміць на себе ролю. Не міг він, навіть бачучи свої помилки, поправити їх, а з самої реакції та з погорди до людей, просто кидався у протилежний бік, з реакції вигадував антитези й задовольнявся, коли старе «або» витіснялось і нищилось новим — до нової одміни в поглядах, до свіжої апостазії. Тоді починався той самий процес, але навпаки — до покинутих і виклятих тез. Синтезу — от чого не знала ця максималістська натура, хоч і тужила за ним та шукала його, і в цьому власне й було її найбільше нещастя, весь трагізм не-аби-якого розуму й таланту. Мов спіймана пташка в сітьці, бився він безпорадно серед своїх «або — або» і не здужав знайти ту середню лінію, яку тільки синтетичний спосіб думки прокласти може, навіть проломити серед нерозчищених пущ.

Сильця свого максималізму не порвав ніколи Куліш і вічно бував його безпорадною жертвою, нарікаючи тільки часами на «неудавшуюся жизнь» свою. Візьму тут ще один приклад, але для Куліша може найбільш прихильний, бо такий, здавалося-б, од усяких злób дня далекий.

Як знаємо, в кінці 60-х і в першій половині 70-х років Куліш захожується писати історію України. Спонукало його незадоволення попередньою історіографією українською, а надто працями свого давнього колись приятеля, а тоді вже ворога — Костомарова. «Я діаметрально розхожусь із Костомаровим, — писав якось Куліш до Ол. Барвінського, — як на самому розумінні, що таке єсть історія, так на козацтві, на церкві, на міщанстві, на мужицтві і панстві. Ми написали історію про два народи-антиподи. Усі (!) прихилились до мого погляду», — не забуває додати Куліш, завважаючи, що «люде тьмуші в нас навіть за історика не вважали Костомарова»¹⁾. І от автор «історії нового духу», як сам себе титулує тут-же Куліш, захожується коло праці надзвичайно широко й пильно, маючи за вірець певне історію Англії Маколея, яку перед тим перекладав на російську мову. Він невтомно працює по архівах, вибірує з давніх авторів відомості і справді назбирав і нагромадив купу дуже цінного матеріалу, иноді навіть прохочиться тверезою й справедливою, дійсне новою думкою напр. про економічні спружини козацько-шляхецької боротьби. Але в цілому ота його «Історія возсоединенія Руси» — це зовсім і не історія, а важкий, розп'ятуватий памфлет веле-томний, якого й тепер просто важко дочитати до краю, а певне тоді, по свіжому сліду, ще важче було. Куліш ніби навмисне усилковується писати так, щоб було навпаки проти Костомарова, щоб його народ був антиподом народів, якого змалював той історик. Але все так і скінчилось на жовчаних вихватках проти «иноплеменика» Костомарова, «п'яної музи» Шевченка, «невдахи й нездари» Максимовича. Ніякого народа не змалював Куліш, бо не вистарчило синтетичної здібности розумом охопити річ усіма сторонами й облішити хоч на той час свої особисті симпатії й антипатії. Грандіозні заміри збанкрутували на самім початку і далі перших томів праці не пішла, хоч і потім не раз пробував автор її поновити під усякими совсами.

Без синтезу — ось де джерело життєвої драми Куліша! Без синтезу і в науковій роботі, і в поетичній діяльності, і в етичному світогляді, і в стосунках до людей, і в інтимних, чисто особистих переживаннях. Якось нічого він, не зважаючи на великі сили духові, на широкий розмах енергії, на тверду вдачу — не може довести до краю, всюди спинається на півдорозі, надолужуючи суперечною категоричністю своїх присудів, за якою проте не

¹⁾ *Барвінський Ол.* — Спомини з мого життя. ч. I, стор. 247—248.

чується сили правдивого переконання та щирости, що все оправдує і все перемагає. Увесь час доводиться Кулішеві провадити боротьбу з самим собою — боротьбу безнадійну, бо сам він не міг звести її до якихось загальних підстав. Так само безнадійна, принаймні безплідна, була боротьба з людьми, бо раз-у-раз починалася за здоров'я, а зводилась за упокой, і Куліш не міг добитись, щоб його зрозуміли, а тільки дратував своїм форсованим призи́рством до всіх і всього, а найпаче до того, що здавалось його «артисто-козацькій» натурі «черню». Часами він пробує себе зрозуміти і, написавши напр. з добрий десяток томів римованої і неримованої історії, заявить зненацька:

Я не поет і не історик, ні!

Я піонер з сокирою важкою.

Але й це признання кінець-кінцем у його зведеться до того, що й тут на всій вині якась «орда», а через те «ти на дурну дурноту мовчки плюй» («Піонер»). Так само часами вдарить йому в свідомість думка, що не все гаразд і в стосунках його до людей, і не вважаючи на все його захоплення своїм самодовершенням, десь там глибоко прокинеться в душі шашель незадоволення з себе й точить під'їдає оту позицію вищости й переваги над людьми. «Я не могу быть лучшим — признаётся Куліш у цікавій писульці до дружини по якомусь родинному заколоті 30 березня р. 1859-го, — я не знаю, какъ имъ быть и кого взять за образецъ. Я чувствую, что я не то, чѣмъ бы долженъ быть, но, — збивається зараз-же на звичайну Кулішівську філософію, — при этомъ на все меня окружающее смотрю глазами пророка Іереми и готовъ упрекать и осуждать до послѣдняго дыханія». Дійсне так... А в результаті гірка свідомість, що «жизнь моя пропала даромъ», як нарікає сам Куліш у листі до родини Номиса. Не диво-ж, що найзвичайніша поза Кулішева — це поза гордої самотности десь на горі, одчуження, призи́рливого поглядання на рій комахні або звіроти, що крутиться десь там у його під ногами.

Стою один серед німих волів-биків

На давнім ревищі великої пустині,

Серед яловику, корів і бугаїв

Да їх різвих телят, надії України.

Стою і думаю: Про що Господь мені

Тут жити повелів між стадом без'язиким,

Між тварями, що вік вікують свій у темі

І пам'ятні вікам одним завзяттям диким?

Але й це сама лиш поза, вимудроване аристократичною вдачею становище,

яке замість щирого крику серця сплоджує оці справді сокирою важкою тесані подробиці «яловику, корів і бугаїв» і т. и. Без пози Куліш не міг бути, навіть у своїй тяжкій самотності, навіть із самим собою на самоті, навіть у щоденнику. Всюди випинається оте безмірне «я», викохане холодною вдачею та егоцентричною натурою на ґрунті доморобного аристократизму і асинтетичного способу думання. Драма Куліша — це драма людини, що не втимила одвічного свого призначення — бути *ζῶον πολιτικόν*, що навіть самої цієї драми не могла зрозуміти, зм'якшити суворі контури її щирістю людського болю, осяяти світом синтетичного розуму, знайти початки та кінці й зв'язати їх межи собою. Прірвою зіяла в йому та «поезія холодного розуму», якої так допевнявся Куліш, але яка сама по собі була вже nonsens, непримиренна суперечність. І тому цю драму можна сміливо назвати — «без синтезу», як певного стерня в подорожуванні по хвилях життєвого моря. Почавшись з інстинктивного відчуження від людей через прищеплену вихованням одлюдковатість вдачі, пройшовши всі стадії принципіальної антигромадськості через надмірне самолюбство, нищу, мстивість і органічну нещирість та позування, ця драма останнього досягла завершення свого в асинтетичності Кулішевого розуму. Щасливо розв'язати її він не міг, не маючи в своєму обладуванні синтетичної здатності. Наслідки ми бачимо: велику силу по-часті просто змарновано, по-часті розвіяно на задоволення потреб самолюбної вдачі — і тільки невелика частина з спадщини од Куліша — письменника переходить на вжиток пізнішим поколінням, а од Куліша-громадянина й того менше... Занадто дорого і самому Кулішеві, і нам, його спадкоємцям, обійшлася та фатальна драма його життя.

Академик Сергій Єфремов.

1919 р.

1111

[502.]

O, 66

(1986)

1927

121

1927

С.Ефремов

Без синтезу